

„Védtelen” táji értékünk: a létavértesi Mosonta-kert

1. A kultúrtáj-védelem növekvő szerepe Európában

1994 márciusában az Európa Tanács Európai Helyi és Regionális Önkormányzatok Kongresszusa (CLRAE) úgy döntött, hogy elkészíti az – Európa kultúrtájainak kezelésére és védelmére irányuló – Európai Kultúrtáj Egyezmény tervezetét. A gondolat megszületését az a felismerés váltotta ki, hogy miközben a kultúrtájak környezetünk meghatározó építőkövei, amelyek az emberek kulturális és természeti örökségét egyaránt kifejezik, megteremtve ezzel kulturális identitásunk alapját, addig ehhez képest méltatlanul kevésbé törődünk azok megőrzésével, védelmével. Sem az „érintetlen” természeti értékek védelmét ellátó természetvédelem, sem pedig az építészeti emlékek megőrzését végző műemlékvédelem számára a kultúrtáj nem képezett eddig olyan védendő egységet, amelyben a természeti és kulturális összetevőket egyben és nem külön-külön vennék figyelembe. Mindeközben pedig Európa-szerte aggasztó mértékben növekszik az ipar, a bányászat, a lakóhelyi beépítések, a szállítási- és kommunális infrastruktúra, az idegenforgalmi beruházások miatt alapvetően átformált tájak száma.

Az Európai Kultúrtáj Egyezmény szövegének kidolgozását egy olyan ad hoc bizottság látta el, melynek munkájába bevonták az Európa Tanács és számos nemzetközi szervezet (UNESCO, IUCN, EU) kulturális örökség-védelemmel, illetve a biológiai és táji sokféleséggel foglalkozó bizottságait. Az évekig tartó egyeztetések, eszmecserék eredményeként 2000 nyarán az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága elfogadta az egyezmény szövegét, és úgy döntött, hogy azt 2000. október 20-án aláírásra megnyitja.

Az egyezmény célja, hogy az aláíró országok

- olyan kultúrtáj-politikát alakítsanak ki és valósítsanak meg, amelynek célja a kultúrtáj védelme, kezelése és tervezése;
- kialakítsák a kultúrtáj-politika meghatározásában és végrehajtásában érdekelt civil társadalom, helyi és a regionális hatóságok, valamint más érdekelt felek részvételéhez szükséges eljárásokat;
- a kultúrtájat beépítsék a terület- és településtervezési, továbbá minden olyan politikájukba (kulturális, környezetvédelmi, mezőgazdasági, szociális és gazdasági stb.), amelynek közvetlen vagy közvetett hatása lehet a kultúrtájakra.

Az egyezmény meghatározása szerint a kultúrtáj olyan területet jelent, amelynek jellemzőit természeti és emberi tényezők tevékenysége és egymásra hatása alakította ki. E kölcsönhatás következtében hosszú időn keresztül formálódott ki a kultúrtájak jelenlegi szerkezete, arculata. Bár az intenzív szőlőművelés, az évszázados legeltetés, a sajátos stílusú beépítés jelentős mértékben módosította a természetes tájszerkezetet, a tájalkotó tényezők eredeti kapcsolatrendszerét, mégis ezeket a kultúrtájakat az antropogén jelenléttel együtt tartjuk védendő értéknek. A tájban élő ember harmonikus, esztétikai fogalmakkal is jól leírható kapcsolata emeli ezeket a tájakat különleges értékűvé (Berényi I. 2001, Frislid R., Jung G. 2002, Pedrolí B. 2000, Wo i leb...1997).

A kultúrtáj fogalom gyors térnyerésével a 90-es évek közepétől elkezdődött a kultúrtájak – mint értékek – védetté nyilvánítása is. Napjainkra már 29 kultúrtájat nyilvánítottak a Világörökség részévé, miközben 1995-ig kizárólag természeti vagy építészeti objektumok kaptak ilyen elismerést. A 29 világörökségi kultúrtáj közül 20 Európában található, így Európa nyugodtan nevezhető a kultúrtájak kontinensének (<http://whc.unesco.org>). Világörökség Díjjal büszkélkedhetnek olyan komplex hasznosítású kultúrtájak, mint Hallstatt-Dachstein Salzkammergut vidéke Ausztriában, a Loire-völgy egy szakasza Franciaországban, Aranjuez környéke Spanyolországban, vagy pl. az olaszországi Costiera Amalfitana táj. Van a kultúrtáj kategórián belül egy kifejezetten tájépítészeti értékcsoport is – ide sorolták be a csehországi Lendice-Valtice kastélypark-együttest, csakúgy, mint a német Dessau- Wörlitz-i királyi kerteket, és Lengyelországban a Kalwaria Zdrzydowska parkját és zárandokhelyet. Nagy Britannia az ún. Blaenavon Ipari Tájjal szerepel a listán.

Az európai kultúrtájak jelentős része azonban tradicionális mezőgazdasági jellegével érdemelte ki ezt a rangot. A svédországi Öland-sziget déli része a legelőgazdálkodás hagyományos tájhasználati relikuma miatt kapott Világörökség Díjat. Feltűnő, hogy három szőlővidék is szerepel a listán: a Duero-völgy észak Portugáliában, a Cinque Terre Olaszországban a Ligur-tengerparton és persze Tokaj-Hegyalja. A szoros kapcsolat nem véletlen, mert a teraszozó szőlőművelés jelentős tájformálással jár, aminek fenntartásához igen komoly ismeretekkel kell rendelkezni az adott helyszínek domborzati, talajtani, mikroklimatikus és hidrológiai jelenségeiről, folyamatairól. A szőlőművelés fenntartása sokkal jobban próbára teszi a természet és az ember kapcsolatát, mint a közönséges szántóföldi gazdálkodás. Egy terjedelmes, a táj egész habitusát meghatározó teraszrendszer kialakításához, működtetéséhez igen nagyfokú kreativitásra van szükség, és a siker csak valóban kifinomult alkalmazkodás teszi lehetővé. A siker záloga az évszázados tapasztalat, s ez olyan tudás, ami erősen kötődik a helyhez, ami nemigen kamatoztatható a szomszédos tájegységben, sőt néha még a szomszédos völgyben, a szomszédos hegyoldalon sem. Nem csoda, hogy az ilyen tájakhoz az ember erősebben ragaszkodik, a hely szelleme – a genius loci – sokkal könnyebben kimutatható. A közösségi erőfeszítést igénylő teraszrendszerek, öntő-

zöművek üzemeltetése kimutathatóan komoly hatást gyakorolt a társadalmi be rendezkedésre és a településszerkezetre is (Bätzig W. 1991).

Kontinensünkön a nagytájak közül az olasz Toscana, a dél-francia Languedoc-Roussion és a spanyol Andalúzia képviseli leginkább azt a tájvédelmi szintet, amely célként lebeg az európai tájvédelem szeme előtt. Emellett azonban több tanulmány hangsúlyozza, hogy a világörökséggé nyilvánított területek sok esetben nem igazán nagy kiterjedésű tájak, sőt néha csak tájrészletek (Wascher D. 2000).

2. A kultúrtáj-védelem szükségessége a létavértesi Mosonta-kertben

Napjainkban a hazai tájvédelmi fejlemények viszonylagos szinkronban vannak az európai tájvédelem jelentőségének látványos növekedésével. Mintha ez egyszer nem csak hosszabb-rövidebb fáziskéséssel követnénk az európai tendenciákat, hanem az itthoni eredmények beleillenek a kontinensünkön uralkodó tájkezelési, tájvédelmi törekvésekbe.

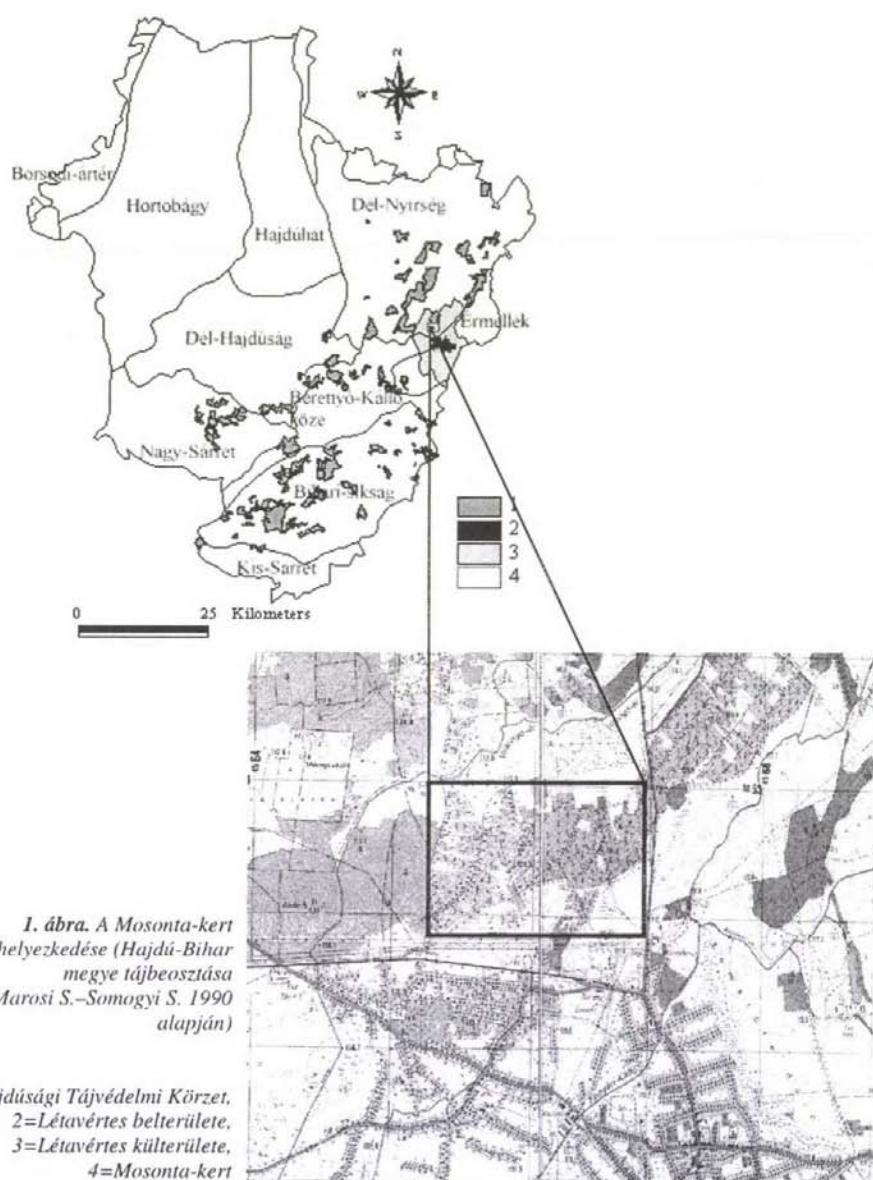
Vannak persze olyan európai akciók is, amelyek itthon még nem értek el sikert. Ilyenek a kultúrtájak-védelmét célzó intézkedések. Magyarország nem írta alá, és még előzetes egyetértési nyilatkozattal sem támogatta az Európai Kultúrtáj Egyezményt.

A továbbiakban a kultúrtáj-védelem mindennapos gondjait egy Debrecenhez közeli szőlőskert példáján igyekszünk bemutatni.

Hajdú-Bihar megyében, Létavértes északi külterületén, a Dél-Nyírség peremén találjuk a Mosonta-hegy szőlőskertjét, amely a mai napig őrzi a táji adottságokhoz alkalmazkodó hagyományos paraszti szőlőművelés jellegzetességeit (1. ábra). A 11,5 hektáros zártkert az alföld népi építészetének egyik – országosan alig ismert – kincses szigete. A homokbuckák között megbújó kicsiny nádtetős szőlőspajtákban középkori lakóházaink világa sejlik föl (Dám L. 1979).

Műemléki védettség alatt 1999 óta egy szőlőspajta áll, a védetté nyilvánítást azonban további 24 pajta esetében kezdeményezte a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Debreceni Regionális Irodája. A Hortobágyi Nemzeti Park figyelmét ugyancsak felkeltette a kicsiny kultúrtáj-részlet sajátos szépsége, ezért a Mosonta-kert központi részének kb. 120 méternyi dűlőszakaszát (Átok-dűlő) 1988-ban a Hajdúsági Tájvédelmi Körzet „C” (bemutató) zónájához kapcsolta (Gyarmathy I. 1996).

Mindeközben azonban a hagyományos paraszti szőlőművelés folyamatos visszaszorulásának lehetünk tanúi a területen. A szőlőskertek részben betelepülnek, részben veteményeskertté alakulnak. Elhagyott pajták, kipusztuló szőlők, egyre gyakrabban feltűnő fóliás zöldségtermesztés, burgonya- és tormaföldek, napraforgó- és kukoricatáblák a kényszerszülte gazdálkodás jelei. A hétvégi házakká átalakított egykori szőlőspajták merőben új funkcióival együtt járnak a hagyományokat nélkülöző építészeti megoldások. A tájidegen anyagok és színek, formátlan hozzáépítések, elbontások és teljes átépítések veszélyeztetik a népi építészet emlékeit és csúfítják a tájképet (Pataky E. 2001).



Önmagában tehát sem a nemzeti park – döntően az élő természeti értékek és élőhelyeik védelmére irányuló – tevékenysége, sem pedig a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Debreceni Regionális Irodájának – a népi építészeti emlékek megőrzésére irányuló – eddigi erőfeszítései sem voltak képesek megállítani ezt a tájhasználati konfliktust. Napjainkra azonban mindkét hatóság részéről – a tájvé-

delmi körzet területkezelője, valamint a népi műemlékek felügyelője szóbeli közlése szerint – megfogalmazódott az a gondolat, hogy a természet és műemlékvédelem még nem elegendő, szükség van a hagyományos gazdálkodás védelmére is. Hiszen ez a tájhasználat hozta létre a kertséget, és alakította ki sajátos környezetét és építészetét. A természet szépsége, a táji adottságokhoz alkalmazkodó hagyományos gazdálkodás és a népi építészet emlékeinek együttes megőrzése jelenthetik e területen a kultúrtáj-védelem komplex feladatát.

3. A táj természeti jellemzői (értékei)

A jelenlegi felszín kialakulása a würm glaciális idején zajlott le. A Tisza, a Szamos, a Kraszna, és a Bodrog vízrendszeréhez tartozó néhány folyó (Latorca, Ung és Laborc) a Dél-Nyírség keleti peremére szállították hordalékukat. A hordalékkúpból az északi szél a könnyebben mozgatható porfrakciót Bagamértől és Álmosdtól keletre, Nagylétától D-DK-i irányban rakta le. Az Ér helyén folyó Tisza a lehulló port árterületéről folyamatosan elszállította, így az Ér felől meredeken eső löszfal alakult ki. A löszköpeny vastagsága az Érmelléken eléri a 20–30 métert. A kialakuló löszhát lassan elzárta a Latorca, Ung és Laborc dél felé folyásának útját, és azok vizét délnyugat-nyugati irányba terelte. Ennek megfelelően alakult a terület homokbuckáinak fő csapásiránya. A Bagamértől Monostorpályiig terjedő területet jellemzi, hogy a – nép által hegyeknek nevezett – homokbuckák 10 km hosszúságot is elérő vonulatokba rendeződnek (Tokai Gy. 1992). Különösen jól látszanak az I. katonai felmérés idején készült térképlapon (2. ábra). A terület leghosszabb buckavonulata a Daru-hegy – Lápos-hegy – Mosonta-hegy ÉK–DNy-i vonulata, melynek Bagamérig nyúló ÉK-i szakasza természetvédelmi oltalmat kapott. Tőle északra Újlétáig hasonló csapásirányú jelentősebb vonulatok: a Kápolna-hegy – Punger-hegy vonulat, az Ökörhúgyó-hegy vonulata, valamint a Vaskapu-hegy – Bodzás-hegy – Ócsa-hegy vonulata. A würm felső-pleniglaciálisban a Szatmár-Beregi-síkság megsüllyedése miatt, a folyásirányát megváltoztató Tisza a Latorcával az Unggal és Laborccal együtt végleg elhagyta a területet. Hajdani medrükben, a buckavonulatok között a terület szerény mennyiségű csapadékvizei találtak DNy-i irányba lefolyást. A Daru-hegy–Mosonta-hegy buckavonulattól délre a Konyári-Kálló (Kék-Kálló), északra pedig a Villongó-ér gyűjti össze a terület – elsősorban a tavaszi hóolvadás idején jelentősebb – csapadékvizeit. A szél a buckavonulatokat szélbarázdákkal és maradékgerincekkel szabdalta fel, az egykori folyóvölgyekbe pedig garmadák nyomultak be. A folyóvízi utánpótlását elvesztett terület élővíz nélküli, láposodó holtmedrekkel és buckaközökkel tarkított területté vált. Az eolikus tevékenység következtében lefolyástalanná váló völgyszakaszokban láprétek és időszakos állóvizek, ún. nyírvizek jöttek létre. Ilyen a Kék-Kálló völgyében a – jelenleg fokozottan védett – Daru-láp, a Nagyléta belterületét keletről határoló Lápoldal,

valamint a Mosonta-hegy déli előterében egykor elterülő Mosonta-tó. Az utóbbi neve valószínűleg a szláv eredetű mocsár, mocsári jelentésű mešno, mešna, mšeno, mšen szavakból származik és etimológiailag rokonítható a Moson előtagú hazai településneveinkkel.

A változatos morfológiai adottságok változatos mikroklímát, talaj és vízviszonyokat, valamint ehhez kapcsolódóan sokszínű biocönózisokat eredményeztek. A területen a két jellegzetes és egyben szélső élőhelytípus a száraz homokpuszták és a nedves nyírvízlaposok szinte teljes szukcessziós sora megtalálható (Buka L.–Gyarmathy I.–Papp L. 1999).

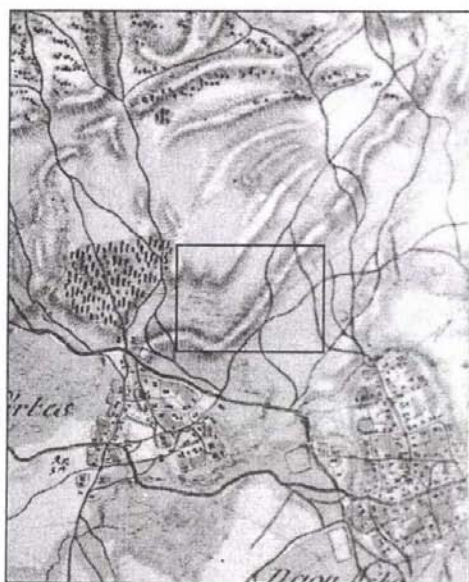
Ennek, az Alföld hajdani, erdőpusztai képét még némileg őrző területnek a védelmére hozták létre 1988-ban (és bővítették 1993-ban) a Hajdúsági Tájvédelmi Körzetet 24 egymástól elkülönült mozaikban, összesen 5680 hektáron (napjainkra 7000 hektár feletti a Tájvédelmi Körzet területe). A nagyfokú fragmentáció oka az elmúlt évszázadok tájtalalkító tevékenysége miatti élőhelyvesztés. Az 1800-as évek végi nyírvízmentesítés és a XX. század utolsó harmadának csapadékszegénysége következtében általánossá vált a tájegység kiszáradása, a talajvíz lejjebb szállása. Az erdőirtás, illetve állomány-átalakítás (akác, nemesnyár, fenyőtelepítés), az egykori láprétek, gyepek beszántása, valamint a beépítések miatt az eredeti természet szigetszerű maradványfoltokra zsugorodott össze (Buka L.–Gyarmathy I.–Papp L. 1999).

4. A tájhasználat alakulása

Létavértes három kistáj határán fekszik (1. ábra). Északi külterületei a Dél-Nyírséghez, a Konyári-Kállótól délre, délkeletre eső területei az Érmelléki löszös háthoz, a nyugatra elterülő pedig a Berettyó-Kálló közéhez tartoznak. Így közigazgatási területén a történelem során az eltérő természeti adottságokhoz alkalmazkodó változatos tájhasználat alakulhatott ki.

A település első szántóterületei a jó termőtalajú, déli irtványföldeken jöttek létre. Nagyléta déli, érmelléki területeinek döntő részét azonban a XV. századig tölgyerdő borította. A Bihardiószeg határában található Egyed-erdő ennek a maradványa. A településtől északra egy 1242-es országleírás, és egy 1415-ös okirat is nehezen járható lápos, mocsaras területeket említ (Tokai Gy. 1992).

A XV. században a település lakosainak száma gyorsan növekedett, és elérte az 1000 főt. Ez új, a korábbiaknál nagyobb kiterjedésű szántóföldek kialakítását tette szükségessé az érmelléki löszös területeken. Mindeközben a település szomszédságában megindult a kisebb falvak lakosságának elvándorlása, a pusztásodás. A bevándorlással még erőteljesebben növekedett Nagyléta lélekszáma. A település lakosságának és gazdasági erejének megerősödése következtében 1486-ban mezővárosi címet kapott. 1551-ben a lélekszám elérhette az 1600 főt, ezzel Bihardiószeg mellett a környék legnépesebb települése lett (Tokai Gy. 1992).



2. ábra. A terület ábrázolása az I. katonai felmérés (1782–1785) térképén (Colonne XXV. Sec. 19.)
A keretben a Mosonta-kert területe látható



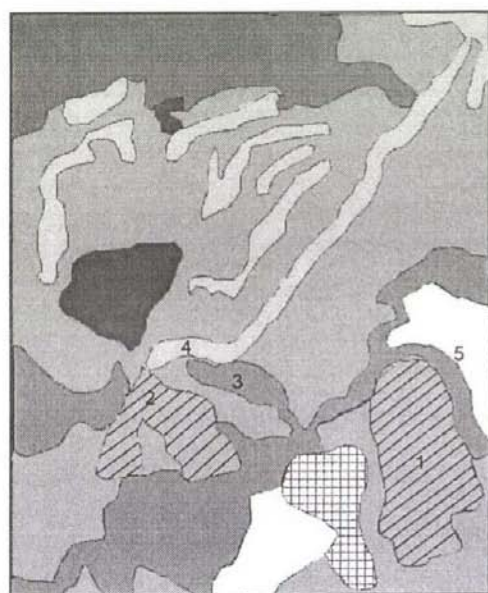
3. ábra. A terület ábrázolása a III. katonai felmérés (1872–1884) térképén (5068/I szelvény)
A keretben a Mosonta-kert területe látható

A XVI. században a szántóföldi gabonatermesztéssel szemben a legeltető állattenyésztés és a rétgazdálkodás került előtérbe. Amíg korábban elsősorban a település belterületét déli oldalról közvetlenül határoló gypet hasznosították legeltetéssel, addig az északra fekvő, homokos területeket a XVI. századtól kezdték intenzívebben közös legelőként használni. A település északi területein, erdei tisztásokon szarvasmarhát és ökröt legeltettek. A juhtartás csak később, a XVIII. századtól növekedett meg erőteljesen. Így ekkoriban a Mosonta-hegy környéki alacsony fűhozamú homoki gyepek használata még nem volt jelentős (Tokai Gy. 1992).

A XVII. századi törökdúlások idején, de leginkább a törökök kiűzéséhez kapcsolódó harcok során a népességszám rendkívül lecsökkent. 1692-ben egy kamarai összeírás három év óta lakatlan, pusztá helynek nyilvánította. Ugyanez a dokumentum tudósít arról, hogy a településnek „elegendő termékeny földje van, makktermő erdői vannak, de nincs szőlőhegye” (Tokai Gy. 1992).

A XVIII. század eleji újratelepülés során a visszatérő őslakókkal együtt szilágysági román telepesek is érkeztek Nagylétára, így a lélekszám 1740-re 1100 körül alakult, 1755-re pedig már elérte az 1900 főt. A művelt szántóföldek aránya a század közepére 26% (kb. 3100 hektár) körül alakult. A szántóföldi művelésbe vont területek nagysága a továbbiakban (közel 100 évig) nem nőtt jelentősen, helyette a belterjesség (trágyázás) irányába történt elmozdulás. Az átlagos szántóméret 8 hektár körül alakult. A korábbiakhoz képest növekedett a kukorica vetésterülete, és ezzel összefüggésben a haszonállatok száma.

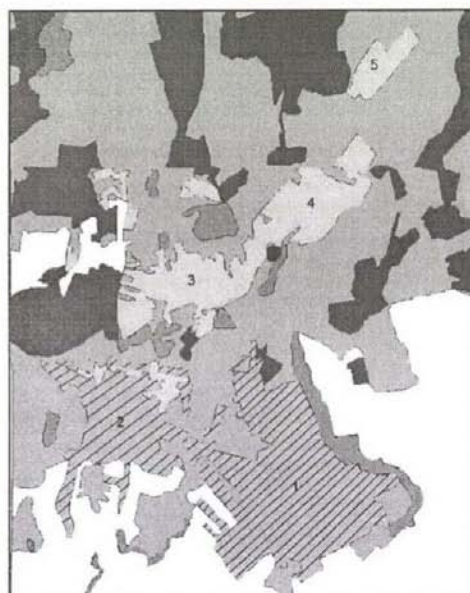
A nagy számú román lakosság megjelenésével a juhtenyésztés nyert a korábinál jóval nagyobb jelentőséget. A XVIII. század utolsó harmadára 250–300 szarvasmarha és 450–500 juh számára kellett a településen biztosítani a legeltetést. Az első katonai felvétel idején készült térképen a Mosonta-kert helyén még alacsonyabb fűhozamú – vélhetően juhok legeltetését szolgáló – gyepeket láthatunk (2. és 4. ábra).



-  Erdő
-  Fás legelő
-  Legelőnek hasznosított gyepek
-  Buckatetők gyeptársulásai
-  Döntően kaszálónak hasznosított láprétek, ill. vízállásos területek
-  Szántó
-  Káposzta-, kender-, dohányföldek
-  Beépített területek

4. ábra. Tájhasználat a XVIII. század végén (1780 körül)

1=Nagyléta, 2=Vértes, 3=Mosonta-tó, Mosonta-rét,
4=Mosonta-hegy, 5=Láipoldal (a XVIII. századig
kaszáló hasznosítású, később uradalmi szántó)



-  Erdő
-  Legelőnek hasznosított gyepek
-  Döntően kaszálónak hasznosított láprétek, ill. vízállásos területek
-  Szőlő
-  Szántó
-  Beépített területek

5. ábra. Tájhasználat napjainkban

1=Nagyléta, 2=Vértes, 3=Mosonta-kert,
4=Kossuth-kert, 5=Bocskai-kert

A XVIII. században elkezdődött, és magas színvonalú lett a dohánytermesztés. Az adóírásokból kiderül, hogy szinte kivétel nélkül minden parasztszalád foglalkozott a településen dohánytermesztéssel. Az 1720-as években alakították ki az első szőlőskertet (Cserekert) a település jó termőtalajú, déli területein. A tölgyerdőből irtványként létrehozott szőlőskertben a jobbágycsaládok háromnegyede jutott átlagosan 360 m² szőlőhöz. Amíg azonban a dohányt piacra, a szőlőt elsősorban saját használatra termelték.

A tájhasználat az 1820–1840-es évek között vett újabb jelentős fordulatot. Nagyléta akkori földesura – az Ausztiában élő Mandel Lajos báró – Irinyi Jánost fogadta fel uradalmi felügyelőnek. Irinyi erőteljesen fejleszteni kezdte a majorsági gazdálkodást. Töltések építésével felduzzasztotta a Kék-Kálló vizét a Lápoldalon, és vízimalmot létesített rajta. Így a Lápoldal és az időszakosan vízállásos Mosonta-tó összefüggő, tartósan vízállásos területté vált (4. ábra). Az uradalom juhállományát megnövelte, és nemes fajtájúra cserélte. Ekkor honosodott meg a lucernatermesztés is a településen. A hagyományos gabona és dohánytermelés mellett nőtt a kukoricaföldek nagysága. Kiterjedt a burgonya vetésterülete, mivel ez szolgáltatta az alapanyagot az uradalmi szeszgyárnak. Nagy mennyiségben kezdtek dinnyét termelni (Tokai Gy. 1992).

Az 1830-as évek végére lassan kevés lett az uradalomnak a művelhető föld, ezért megpróbált a jobbágyok rovására újabb területeket szerezni. Így került sor a jobb minőségű – településhez közeli – közös használatú legelők egy részének uradalomhoz kapcsolására, valamint a jobbágyok útbaeső földjeinek, káposztás-kertjeinek elvételére. Így a jobbágyok által művelt szántóterület átlagos nagysága 8 hektárról 5,5 hektárra csökkent. A kisajátított földek helyett cserébe a korábbi homoki „hátas és kopár fekvése miatt szántóföldként, avagy kaszálóként teljességgel hasznavehetetlen” legelőkön alakított ki az uradalom új úrbéres földeket. Ennek érdekében sor került az addig ugyancsak közös használatú homoki legelők uradalmi tulajdonba vételére is. A legelőként hasznosítható földek nagyságát telkenként 4,6 hektárban maximálta az uradalom ezen a területen. Sőt, mindezek tetejében az uradalom elperelte a jobbágyoktól az 1720-as években kialakított cserekerti szőlőket (Tokai Gy. 1992). Azaz a közös használatú homoki legelők feltörésére és művelésbe vonására lényegében kényszerből került sor. Ekkor jött létre a Mosonta-”hegy” oldalában az első homoki szőlőskert: az Öregkert, vagy másnéven a Mosonta-kert. Az igazsághoz tartozik, hogy a lakosság nehezen nyugodott bele a földesúri döntésbe, és 1837-től több ízben indítottak rendezési pert az uradalommal szemben. Ám mindkét fél számára elfogadható megegyezésre csak 1863-ban került sor, melynek egyik fontos eredménye volt, hogy az uradalom 585 hektárnyi „hasznavehetetlennek számító homokhegyet” ingyen a településnek adományozott, azaz legalább a földesúr részére többé nem kellett adót fizetni az itteni földek műveléséért. Ez erős lökést adott a további szőlőskertek kialakításához az egykori homoki gyepeken (Tokai Gy. 1992).

Az 1890-es évek nyírvíz-lecsapolása, az erek csatornázása következtében a vízállásos területek, láprétek többnyire szántóföldeknek adták át a helyüket.

A vizsgált területen napjainkban folytatott tájhasznosítás szerkezete (5. ábra) lényegében véve megegyezik a XIX. század utolsó harmadában kialakulttal.

5. A Mosonta-kert szőlőkultúrája (a gazdálkodás és a népi építészet emlékei)

A település északi, homokos területein az 1830-as, 40-es években kezdődött meg a szőlőtermesztés, melynek jelentősebb felfutása az 1800-as évek második felében zajlott. Ekkor alakultak ki azok a szőlőskertek (Mosonta-kert, Kossuth-kert, Bocskai-kert) melyek napjainkig őrzik a paraszti gazdálkodás és építészet hagyományait. A legnagyobb szőlőskert közülük a Mosonta-kert.

A Mosonta-kertet akácsorral és vizesárokka l vették körül, így a gazdák a teljesen lezárt kertbe kapukon keresztül juthattak be. A kertség egykor bírót választott, illetve kerülőt alkalmaztak, aki egész évben a szőlőskertben lakott, valamint a szüret idejére csősz t fogadtak fel. Feladatuk a kertség rendjének betartatása, ellenőrzése volt (Pataky E. 2001).

A XIX. században a Mosonta-kert a bakator nevű szőlőjéről és fehérboráról volt ismert helyben. A századvégi filoxéra a homoktalaj miatt itt nem okozott nagy kárt, de a XX. század elején a fagy sok szőlőt kipusztított. A létai szőlősgazdák főleg kedvtelésből, saját használatukra boráskodtak, bár a fölösleget gyakran felvásárolták a borkereskedők (Pataky E. 2001).

A szőlőskertek népi építkezését jelentősen befolyásolta az a tény, hogy az itt emelt hajlékok csak ideiglenes lakásul szolgáltak. Voltak ugyan, akik huzamosabb ideig itt tartózkodtak, sőt ma is találkozhatunk teljes életvitelre berendezkedett kintlakóval is (Dám L. 1979).

A szőlőskertek legjellegzetesebb – a munkálkodás és a rövid tartózkodás – építményei a pajták (6. ábra).

Pajták sora épült fel a felosztott, hátakra felfutó 25–50 méter hosszú szőlőskertek völgybejáratainál, alkalmazkodva a dombok, völgyek adta mozgalmas vonalú dűlőrendszerhez. Az 1870–80-as években több mint 40, napjainkra pedig mintegy 220 építménnyel találkozhatunk a területen. A dűlők mentén az építmények elhelyezését mindenki egyénileg oldotta meg.

Szőlőspajtát természetesen nem mindenki épített szőlőföldjére. Itt is érvényesült az a társadalmi differenciálódás, amely a település belterületének építkezésében is nyomot hagyott. Pajtát csak a nagyobb szőlőterülettel rendelkező, gazdagabb réteg épített, többnyire a nagygazdák és a középparasztok (Dám L. 1979). Az építkezés tavasszal történt, melyhez építőmestert nem is fogadtak, hanem a tulajdonos saját maga, családja, rokonsága, barátai és szomszédai segítségével építkezett. A dűlőnként 2–3 – nagyrészt ma is használt, téglával bélelt, fakávás, gémes vagy kerekcs-fedeles – kutat ugyancsak közösen ásták a szőlőtulajdonosok (Pataky E. 2001).

A pajták többféle alaprajzzal, nagysággal, és tetővel készültek. Koruk változó, legtöbbjük 100–150 éves, de sokukat átépítették, felújították. Egyedül a Pelei-pajta 1860-as építési idejét tudjuk biztosan. Az alkalmazott építőanyagok minőségére, az építés menetére kevesebb gondot fordítottak, mint a lakóházak, vagy más állandóan lakott építmények esetében. Lehetőleg a táj adottságai által nyújtott könnyen beszerezhető és olcsó építőanyagokat használták fel: agyagos föld, vályog, homok, fa, nád, szalma, kukoricakóró, égetett téglá, cserép. A legrégebbi pajták falainál gyakran fölfedezhető az úgynevezett paticsfal, míg a századfordulótól inkább a vályogfal került előtérbe. A szőlőkunyhók építésénél a talaj előkészítésére nem fordítottak olyan gondot, mint a lakóházak esetében. A vályogtéglát a kiasott és – alapozás nélkül – ledöngölt földre helyezték (Pataky E. 2001).



6. ábra. A Mosonta-kert Átok-dűlőn fekvő egyik szőlőspajtája

A területen a kétszattú pajta terjedt el leginkább. Ebben az egyik helyiség az ablak nélküli „pitar”, tüzelőhellyel (tüzelőpadkás szabadkéménnyel), amely egyben a borház és a tárolóhely is. A másik helyiség a melegedő és alvóhelyül szolgáló ház vagy szoba. A földbe vájt pincébe a borházból lépcsőn lehet lejutni. A pincét téglafallal és boltozással alakították ki. A boltozatot vastagon befedték földdel és befűvesítették, így kívülről kicsiny dombhátként kapcsolódnak az épülethez hátul, vagy oldalt (Pataky E. 2001).

A leggyakoribb tetőfedő anyag a nád. A XIX. század végén még általános volt a zsindelytető és a zsúptető is. A pajták gyakori díszje az eredeti, szép tölgyfaajtó. A régi szőlőkunyhókban nincs mai értelemben vett ablak. Ezt egy 15–20 cm átmérőjű lyuk helyettesíti, amely inkább a kémlelőnyílás szerepét tölti be. A XIX–XX. század fordulóján épült pajtákban már kisméretű üveggel borított, nem nyitható ablakok jelentek meg (Pataky E. 2001).

A pajták belső képét, berendezését meghatározza a funkció. A borház általában zsúfolásig tele van hordókkal és munkaeszközökkel, míg a szobában a faluban lévő lakóházból kikerült régi parasztbútorokkal találkozhatunk. A pajták mind nyílt tüzelésűek, kemencét soha nem építettek, mivel az építményt télen egyáltalán nem lakták és így fűtésre sem volt szükség. A pajtákba csak áprilisban a szőlőművelés kezdetén költöztek ki elsősorban az idősebb férfiak, akik gyakran, kisebb megszakításokkal egészen a szüret végéig kint tartózkodtak. Nők csak a szőlőkötözés és a szüret idején laktak a szőlőkunyhóban (Dám L. 1979, Angyal L. 2000, Pataky E. 2001).

6. Epilógus

Adva van tehát egy különleges kultúrtáj-részlet, amelynek magterülete már most, számos épülete pedig rövidesen jogi védelmét élvez. A jövője azonban meglehetősen bizonytalannak tűnik, csak erős fenntartásokkal reménykedhetünk abban, hogy a meglévő védelem hatékonyan fenntartja legalább a jelenlegi állapotot.

A Hajdúsági Tájvédelmi Körzet kezelési terve a Mosonta-kert védett részére a következő irányelveket fogalmazta meg:

- A szőlő folyamatos gondozását biztosítani kell.
- A szőlő egy részét újra kell telepíteni, hagyományos szőlőfajtákkal.
- Hagyományos gyümölcsfajtaikat kell telepíteni.
- A pajtasor rekonstrukcióját megpályázható támogatással kell biztosítani.

A gyakorlatban azonban semmiféle jogi vagy piaci alapú szabályozóeszközt nem alakítottak ki a fenti irányelvek megvalósítása érdekében. Hiányoznak a megpályázható támogatások. A szőlőgazdálkodás védelméhez, megőrzéséhez a helyi önkormányzat ösztönző rendszerei, rendeletei is szükségesek lennének. A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat által készített környezetvédelmi programban szóba sem kerül a kultúrtáj-védelem. A tájvédelem alatt is csak annyit értenek a program szerzői a Dél-Nyírségre vonatkozóan, hogy a tájidegen fafajok ültetését meg kell akadályozni.

A probléma megoldását a magunk részéről abban látjuk, ha a hazai erősen természetvédelmi orientációjú tájvédelem (a nemzeti parkok mint tájvédelmi hatóságok) nyitnának a kultúrtáj-védelem irányába. Fontos, hogy országos szinten, illetve a tájvédelemben területileg illetékes hatóságok, valamint önkormányzatok szintjén olyan tájvédelmi politikát alakítsanak ki, amelyen belül megfogalmazzák azokat az alapvető hangsúlyokat, általános elveket és stratégiai irányokat, amelyek alapján kialakíthatóak a kultúrtáj védelmének, kezelésének és tervezésének döntései. A kultúrtáj-védelmi politikának pedig azt a célt kell szolgálnia, hogy megőrizze egy kultúrtáj azon jellegzetességeit és minőségét, amelyeket egyedi természeti vagy kulturális sajátosságainak köszönhet. Az ilyen védelemnek aktívnak kell lennie és számos fenntartó intézkedést kell tartalmaz-

nia. A táj menedzselésével, a vállalkozások ösztönzésével a kultúrtájak is bekapcsolódhatnak a falusi vagy az ökoturizmusba, de akár a borturizmusba is. A hagyományos gazdálkodás támogatását hazai és uniós agrár-környezetvédelmi pályázatok segíthetik. Az épületek, építmények, nyomvonalas létesítmények és műtárgyaik tájba illesztésével kapcsolatosan ez egyes kultúrtájaknak megfelelő útmutatókat, előírásokat alakíthatnának ki a tájvédelmi hatóságok.

A nyugat-európai tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a „védett” kultúrtájak képesek saját belső erőforrásaikból alkalmazkodni a változó gazdasági körülményekhez. Népességmegtartó erejük nem csökken, a lakosságszámuk stabil. Az idegenforgalom mellett a gazdasági élet egyéb ágai sem jelentéktelenednek el annyira, mint általában a turisztikailag frekventált tájakon.

Irodalom

- ANGYAL L. szerk. (2000): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata, Debrecen, 478 p.
- ASHWORTH, G. J.–GRAHAM, B. (1997): *Heritage. Identity and Europe* TEGS. Journal of Economic and Social Geography Vol. 88: 4. pp. 381–388.
- BÄTZIG, W. (1991): *Die Alpen Entstehung und Gefährdung einer europäischen Kulturlandschaft*. Beck Verlag, München, 287 p.
- BERÉNYI I. (2001): Kultúrtáj-kutatás európai dimenzióban. Földrajzi Konferencia, Szeged
- BUKA L.–GYARMATHY I.–PAPP L. (1999): *Hajdúsági Tájvédelmi Körzet*. Daru füzetek – HNP, Debrecen, 25 p.
- DÁM L. (1979): *A hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése*. In: Szöllősi Gy. szerk. Hajdú-Bihar népi építészete, Debrecen pp. 266–278
- European Landscape Convention. European Treaty Series No. 176. Council of Europe
- FRISLID, R. (-): *Cultural landscapes of Norway*. Landbruksforlaget, 144 p.
- GIORGIS, S. (1995): *Rural landscapes in Europe: principles for creation and management*. Council of Europe, Planning and Management Series No.3. 72 p.
- GYARMATHY I. (1996): *A Hajdúsági Tájvédelmi Körzet természetvédelmi kezelési terve*. Debrecen, 260 p.
- <http://whc.unesco.org/exhibits/cultland/landscape.htm>
- JUNG, G. (Herausgeber)(2002): *Kulturlandschaftsgeschichte*. Oldenburger Geoökologische Studien
- PATAKY E. (2001): *Az Öregkert dűlőiben – a létavértesi Mosontakert népi építészete és műemlékvédelme*. Létavértes 35 p.
- PEDROLI, B. (es/Hrsg.) (-): *Landscape. Our Home Lebensraum Landschaft – Essays on the Culture of the European Landscape as a Task – Indigo, Zeist Freies Geistesleben, Stuttgart – 222 p.*
- TOKAI GY. (1992): *Nagyléta földje és népe*. Vámospércs, 155 p.
- TRESS, B.–TRESS, G.–VAN DER VALK, A.–FRY, G. (Eds.)(2003): *Interdisciplinary and Transdisciplinary Landscape Studies: Potential and Limitations*. Delta Series 2. Wageningen, 192 p.
- VOS, W.–MEEKES, H. (1999): *Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future*. Landscape and Urban Planning 46: pp. 3–14.
- WASCHER, D.–JONGMAN, R. (2000): *European landscapes*. Classification, assessment conservation. Technical Report Draft version – European Environmental Agency 99 p.
- WASCHER, D. M. (2000)(ed.): *The Face of Europe. Policy Perspectives for European Landscapes*. ECNC Technical reports series, Tilburg, 54 p.
- Wo i leb... *Kulturlandschaften in Österreich*. Ein Projekt im Rahmen des Forschungsschwerpunktes „Kulturlandschaft”. Stadtmuseum Linz-Nordico, 215 p.